

Content Analysis of the Functioning of the Nafs (Self-Desires) and Satan from the Perspective of the Holy Qur'an

Mokhtar Zakeri ¹✉

1. Corresponding Author, Associate Professor, Department of Educational Sciences, Farhangian University, Tehran, Iran. Email: mokhtarzakeri365@cfu.ac.ir

Article Info

Article type:
Review Article

Received: 25 March 2025
Revised: 8 June 2025
Accepted: 9 June 2025
Available Online: 10 June 2025

Keywords:

Nafs (Self/Ego), Satan, Misguidance, Qur'an, Inductive Analysis.

Abstract

One of the major concerns for the faithful in the path to salvation is confronting the nafs (self-desires) and Satan. The issue of nafs and Satan is presented and clarified in the Holy Qur'an. The author endeavors to identify and analyze the methods of operation of the nafs and Satan and the ways to counter them. This research is a qualitative study conducted using inductive content analysis with a data coding system. The findings reveal that concerning the conceptualization of the nafs, six main categories were identified the way nafs operates to misguide humans, followers of the nafs, manifestations of the nafs, common characteristics of carnal desires, consequences of following the nafs, and results of resisting the nafs. Regarding the conceptualization of Satan, four major categories were recognized: Satan's method of misguiding humans, types of Satan's commands, reasons for Satan's dominance, and methods of resistance against Satan, each encompassing its own components. Comparing the ways the nafs and Satan operate shows both rely on giving deceptive worldly promises and making evil deeds appear attractive to humans. Both engage in whispering (waswasa) and instigating desires in hearts, with the difference that the root of temptation by the nafs is internal and instinctual, whereas Satan's whispering and overall operation have an external source. Nevertheless, they complement each other and continuously attack humans from internal and external fronts. Their shared tactics include commanding evil deeds (munkar), weakening faith, targeting willpower, promoting materialism, diverting from the straight path, creating heedlessness of the Lord, and hindering humans from the right path.

Cite this article: Zakeri, M. (2025). Content Analysis of the Functioning of the Nafs (Self-Desires) and Satan from the Perspective of the Holy Qur'an. *Quranic Doctrines*, 22(41), 247-264. <https://doi.org/10.30513/qd.2025.6908.2527>

© The Author(s). Publisher: Razavi University of Islamic Sciences.

تحلیل محتوای عملکرد هوای نفس و شیطان از منظر قرآن کریم

✉ مختار ذاکری

۱. نویسنده مسئول، دانشیار، گروه آموزش علوم تربیتی، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران. رایانامه: mokhtarzakeri365@cfu.ac.ir

چکیده

یکی از دغدغه‌های مهم دین‌داران در مسیر سعادت، مقابله با هوای نفس و شیطان می‌باشد. مسئله هوای نفس و شیطان در مصحف شریف قرآن کریم مطرح و روشن شده است. تلاش نگارنده بر این است که روش عملکرد هوای نفس و شیطان و شیوه مقابله با آن را شناسایی نماید و بحث و تحلیل کند. این پژوهش از آشکال پژوهش‌های کیفی بوده و با روش تحلیل محتوای استقرایی با نظام کدگذاری داده‌ها انجام شده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که در ارتباط با مفهوم‌شناسی هوای نفس، ۶ مقوله اصلی شامل نحوه عملکرد هوای نفس در گمراه‌سازی انسان‌ها، تابعان هوای نفس، مصادیق هوای نفس، ویژگی مشترک خواسته‌های نفسانی، پیامد پیروی و نتایج ایستادگی درمقابل هوای نفس احصا گردید. در خصوص مفهوم‌شناسی شیطان، ۴ مقوله اصلی شامل نحوه عملکرد شیطان در گمراه‌سازی انسان‌ها، نوع فرمان‌های شیطان، دلیل غلبه و روش مقابله با شیطان، احصا گردید که هر کدام از این مقولات، دربرگیرنده مؤلفه‌های مربوط به خود بودند. در مقایسه نحوه عملکرد هوای نفس و شیطان، هر دو، بر دادن وعده‌های فریبنده دنیایی و زیبا جلوه دادن کارهای بد به انسان تکیه دارند. هر دو به وسوسه‌گری و ایجاد هوس در دل‌ها می‌پردازند، با این تفاوت که ریشه وسوسه‌افکنی از سوی هوای نفس، امری درونی و غریزی است و وسوسه‌افکنی از سوی شیطان و به‌طور کلی عملکرد شیطان، منشأ بیرونی دارد. با این حال، هر دو مکمل هم‌اند و از دو جبهه درون و بیرون، انسان را مورد حمله مستمر قرار می‌دهند. امر به منکرات، تضعیف ایمان و نشانه رفتن اراده، دنیاپرستی، خروج از صراط مستقیم، ایجاد غفلت از پروردگار و بازداشتن انسان از مسیر حق، ترند مشترک شیطان و هوای نفس است.

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: ترویجی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۱/۰۵

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۳/۱۸

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۳/۱۹

تاریخ انتشار برخط: ۱۴۰۴/۰۳/۲۰

کلیدواژه‌ها

هوای نفس، شیطان، گمراهی، قرآن، تحلیل استقرایی.

استناد: ذاکری، مختار. (۱۴۰۴). تحلیل محتوای عملکرد هوای نفس و شیطان از منظر قرآن کریم. آموزه‌های قرآنی، ۲۲(۴۱)، ۲۴۷-۲۶۴.

<https://doi.org/10.30513/qd.2025.6908.2527>

مقدمه

یکی از ویژگی‌های کتب آسمانی این است که دین را هدایت الهی می‌داند و یا در چهارچوب مفهوم هدایت الهی تصور می‌کند. در این بین، قرآن کریم جامع‌ترین کتاب آسمانی است که کامل‌ترین نسخه را برای جذب و هدایت مردم به دین الهی ارائه داده است. با وجود نزول کتب آسمانی متعدد و همه تلاشی که شارع دین مقدس و در رأس آن پیامبران الهی در راستای هدایت‌گری و ایمان‌آوری انسان‌ها انجام داده‌اند، باز انسان‌ها همواره درگیر مسئله فریب‌کاری هوای نفس و شیطان بوده‌اند. از این رو لازم است این مسئله به صورت دقیق از منظر قرآن کریم به عنوان کامل‌ترین و کاربردی‌ترین کتاب آسمانی کنکاش گردد.

در متون دینی، موضوع جهاد با نفس و مخالفت با خواسته‌های نفسانی، امری بسیار مهم معرفی شده است. این آموزه دینی حاکی از آن است که در جهت انحراف و فاصله گرفتن از مسیر تعبد واقعی، نفس و هوس‌های نفسانی از دیگر ابزارها مهم‌تر و مؤثرترند، چراکه اگر کنترل نشوند، خسارت‌های ناشی از آن، نابودکننده خواهد بود. از این رو در خلال آیات و روایات، بر مخالفت با هواهای نفسانی تأکید فراوان می‌شود، به گونه‌ای که سعادت آدمی در گرو مجاهدت و مقابله با هوای نفس دانسته شده است (جلالی، ۱۴۰۲، ص ۲۸).

انسان برای رشد خود نیاز به شناسایی موانع مسیرش دارد. از جمله موانع بزرگ بر سر راه انسان برای رسیدن به رشد حقیقی و دوری از خدا، شیطان و هوای نفس است. لذا شناسایی و معرفت به شیطان و هوای نفس، به عنوان مسئله‌ای اساسی که پیش‌روی همه انسان‌ها قرار دارد، امری مهم است. پرداختن به شیطان و هوای نفس در قرآن، کاشف از اهمیت این موضوع در نظر خداوند متعال است (شیرافکن و قائمی‌نیا، ۱۳۹۵، ص ۶۵).

خداوند متعال در آیات متعددی انسان را متوجه خطر بزرگ شیطان می‌کند و از او می‌خواهد تا وسوسه‌های شیطان او را از راه بندگی و عبودیت بیرون نبرد. تعابیر قرآن ابلیس را به صراحت موجودی حقیقی، نه پنداری و نه همان نفس اماره معرفی می‌کند که آدمیان را به شر و گناه فرامی‌خواند (شیرافکن و قائمی‌نیا، ۱۳۹۵، ص ۶۸). با وجود چنین دامنه‌ای از مباحث قرآن، پرداختن به مفاهیم مربوط به آن ضروری است. در پژوهش پیش‌رو، به دنبال مطالعه شیوه عملکرد هوای نفس و شیطان و مقایسه این دو هستیم.

وجود تمایلات و غرایز مختلف در انسان به معنای آن است که او در جهت تعالی به آن‌ها

نیاز دارد و باید از همه آن‌ها به وقت و اندازه خود، بهره‌برداری کند، چراکه تمایلات مادی حدود مرز ندارند، پس باید در کنترل انسان قرار گیرند تا از این طریق زمینه برای بهره‌مندی از آن‌ها فراهم شود. به همین دلیل است که شناخت هوای نفس، نحوه عملکرد آن و چگونگی کنترلش اهمیت می‌یابد. در متون دینی، موضوع هوای نفس، جهاد با نفس و مخالفت با خواسته‌های نفسانی امری بسیار مهم معرفی شده است. این آموزه دینی حاکی از آن است که در جهت انحراف و فاصله گرفتن از مسیر تعبد واقعی، نفس و هواهای نفسانی از دیگر ابزارها مؤثرتر و مهم‌ترند. از این رو، لازم است در قالب پژوهشی جامع، مفهوم هوای نفس به دقت روشکافی گردد (جلالی، ۱۴۰۲، ص ۲۹).

از دیدگاه اهل لغت، میل و آرزو و خواهش نفس را هوی و هوس می‌نامند (معین، ۱۳۵۱، ص ۳۷۹). از نظر اصطلاحی، هوی در بین میل‌های مذموم و ممدوح به کار می‌رود، اما در قرآن بیشتر در مورد خواهش‌های مذموم به کار رفته است (قرشی، ۱۴۱۲). در اغلب موارد به دلیل افزون‌خواهی نیروهای نفسانی، انسان دچار شهوت و غضب مفرط و خواسته‌های افراطی در راستای کامیابی و لذت‌طلبی می‌شود که به آن هوای نفس گفته می‌شود (شریعت‌مداری به نقل از جلالی، ۱۴۰۲، ص ۷۹). در واژه‌نامه و شعر کهن عربی، شیطان به معنای مار آمده است و در عربستان قدیم یکی از توت‌های سامی به شمار می‌رفت و اعراب مار را با دیوها و غول‌ها مرتبط می‌دانستند (Jeffery, 1983, p. 97). در فرهنگ عربی، شیطان به معنای طناب، مار باریک و سبک و مار تاجدار و یا هر موجود شرور گفته می‌شود (ابن فارس، ۲۰۰۸، ص ۶۹). همچنین در اشعار عرب به زنانی که همسران خود را آزار می‌دادند، شیطان گفته می‌شد (طبرسی، ۱۳۸۷، ج ۲۳، ص ۱۵). واژه شیطان ۸۸ بار در قرآن آمده است؛ ۶۴ بار به صورت مفرد و معرفه، ۶ بار به صورت مفرد و نکره و ۱۸ بار به صورت جمع. این تکرار زیاد در قرآن حاکی از اهتمام خدای متعال دارد.

از آن‌جا که انسان ذاتاً طالب کمال‌نهایی و سعادت ابدی است و به دنبال راه‌های وصول به آن و نیز شناخت موانع نیل به آن و کیفیت برطرف کردن آن‌هاست و نیز از آن‌جا که شیطان یکی از موانع مهم در راه نیل به کمال‌نهایی اوست، مسئله شیطان و کیفیت خلقت و فلسفه آفرینش او، برنامه‌های او برای اغوای انسان و دام‌های گسترده و ابزار و وسایل اغواگری‌اش، مسئله حزب شیطان و کیفیت مبارزه با آن و مسائلی از این قبیل، همزاد انسان است. به رغم اهمیت این مسئله بنیادی، چنان‌که مرحوم علامه طباطبایی فرموده‌اند، حتی تحلیل قرآنی - حدیثی ارتباط

شیطان با انسان نیز مورد بی‌مهری قرار گرفته و این موضوع پدیده‌ای پیش‌پاافتاده تلقی شده است (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۸، ص ۳۶).

در خصوص پیشینه تحقیق، پژوهش‌های عملی که درباره مفهوم هوای نفس و شیطان به انجام رسیده است، به شرح زیر است:

■ نجات‌رای زن (۱۴۰۳) در مقاله «تحلیل نقش شیطان در مسئله کمال انسان، با الهام از قرآن مجید» به این نتیجه رسید که شیطان برای منحرف کردن انسان از روش‌هایی استفاده می‌کند، مانند تهاجم همه‌جانبه برای فرو گذاشتن شکر، لگام زدن و سلطه کامل، بازداشتن از یاد خدا، دعوت به کفر و ارتداد، سرگردانی و به تردید افکندن، بدعت‌گذاری در دین، تسهیل گناه، احیای سنت‌های جاهلی و تغییر آفرینش یا فطرت، گسترش فساد و ترویج فحشا و منکر، ایجاد اندوه و افسردگی در جامعه اسلامی و ایجاد کینه و دشمنی.

■ صالحی (۱۴۰۳) در مقاله «تبیین ماهیت و نقش شیطان در اندیشه فخر رازی، با تأکید بر مسئله شر» به این نتیجه می‌رسد که از مجموع نظریات فخر رازی درباره ماهیت شیطان، دو دیدگاه متمایز مبتنی بر دیدگاه عدم‌انگاری و دیدگاه وجودانگاری قابل طرح است. ذیل دیدگاه دوم، به عنوان دیدگاه غالب، به رغم اعتقاد صریح به تجرد شیاطین، قائل به ویژگی‌های جسمانی از نوع لطیف بوده و با اثبات اختیار، این گروه را در زمره مکلفان به شمار آورده است. همچنین با تکیه بر مفهوم وصفی واژه شیطان و در نظر گرفتن دو قسم انسی و جنی برای آن، تمثیل به صورت بشر را از شیوه‌های اثرگذاری شیطان برشمرده است. مطابق دیدگاه دوم، با تکیه بر باطل بودن شیطان در تقابل با حق، به عدم‌انگاری شیطان معتقد شده و با استنادی گذرا به کارکرد قوه واهمه، به حل مسئله پرداخته است. در تحلیل جایگاه شیطان در نظام آفرینش و سلسله علل تحقق شرور نیز به دو عامل اراده و حکمت الهی در تسلط شیاطین و در نهایت نسبت دادن نقش اصلی تحقق شرور به خداوند تکیه داشته و در این رابطه استدلال‌های مختلف ارائه نموده و به شبهات متعدد پاسخ داده است.

■ جلالی (۱۴۰۲) در مقاله «تبیین راهکارهای عملی مؤثر در مبارزه با هوای نفس از دیدگاه ثقلین»، به این نتیجه رسید که در آیات و روایات، راهکارهای متعددی به عنوان ابزارهای کارآمد در جهت مبارزه با هواهای نفسانی معرفی شده‌اند، از جمله تبعیت از عقل و شرع، یاد

مرگ، محاسبه نفس و دوری از زمینه‌های گناه. با به‌کارگیری این راهکارها می‌توان از غفلت‌رهایی یافت و به‌طور مؤثرتری با تمایلات نفسانی مقابله کرد.

■ عباس‌زاده (۱۴۰۲) در مقاله «راه‌ها و مراحل نفوذ شیطان در انسان» بیان می‌دارد که برای مقابله با راه‌های نفوذ شیطان باید دست‌کم به دو راهکار مسلح شویم. نخست شناخت شیطان و این‌که بدانیم شیطان دشمن قسم‌خورده ماست و هیچ‌گاه خیر و سعادت ما را نمی‌خواهد؛ دوم این‌که به تهذیب نفس پردازیم و نفس را از بیماری‌های روحی درمان کنیم تا در عمل، اسیر فریبکاری شیطان نشویم. درباره راهکار نخست، خداوند فرموده است شیطان دشمن ماست و ما باید او را دشمن بدانیم. وقتی شیطان دشمن شد، به یقین به فکر دشمنی با انسان است و هیچ وقت خیر و سعادت ما را نخواهد خواست، بلکه هدف او آن است که ما را جهنمی کند. درباره راهکار دوم این نکته قابل توجه است که بدانیم تنها راه رستگاری ابدی ما تزکیه نفس و پاک‌کردن نفس از رذایل و آراستن آن به فضایل، معرفت و عبودیت حضرت حق است.

■ کریمی‌نیا و همکاران (۱۴۰۱) در مقاله «تحلیل ماهیت نفس از دیدگاه قرآن کریم» بیان می‌دارند که نفس عاملی است که انسان را به امیال پست وامی‌دارد و مانع شکوفایی استعدادها و ابعاد متعالی در وجود انسان می‌شود و در نتیجه، مانع از نیل به کمال اصیل انسانی می‌گردد. نفس اماره دشمن درون است و مراد از نفس اماره همان بعد حیوانی انسان است که به آن تمایلات و غرایز هم گفته می‌شود. نفس اماره یعنی هوی و هوس، یعنی دلخواهی‌های بی‌جا. در قرآن مجید، بیشتر در خواش‌های مذموم به کار رفته است. خواش‌های نفسانی را از آن‌رو هوی نامیده‌اند که انسان را در عذاب آخرت و مهلکه دنیا ساقط می‌کند. نیز آن را به میل کشنده به سوی شهوات می‌گویند. نفس اماره یکی از ابزارهای شیطان است که مانع حرکت انسان به سوی کمال می‌شود و عامل سقوط اوست.

■ عالیخانی و زینی‌وند (۱۴۰۰) در مقاله «بررسی و واکاوی «صوت شیطان» با رویکردی بر تفسیر آیه ۶۴ اسراء به این نتیجه رسیدند که اگر بخواهیم به صورت ریز و کاربردی به تشخیص صوت شیطان دست یابیم، باید ریتم‌هایی که موجب آن اثرات می‌گردد توسط متخصصان و موسیقی‌دانان تشخیص داده شود. از آن‌جا که برخی حروف، خاصیت برانگیختن و آتشی کردن افراد را دارد و برخی حروف، انسان را به ملایمت دعوت می‌کند و برخی حروف نیز در ریتم‌هایی خاص، انسان را به تواضع می‌کشانند، تشخیص این ریتم‌ها فقط با اعلام نظر

متخصصان موسیقی قابل تحقق است. عداوت در قالب دوستی و خیانت با توسل به ابزار خیرخواهی مهم‌ترین حربۀ ابلیس در گمراه کردن انسان است که مطابق با آیه ۶۴ سورۀ اسراء این امر به واسطۀ «صوت» تحقق می‌پذیرد.

■ شهریار و کریم‌زاده (۱۴۰۰) در مقالۀ «چگونگی تسلط شیطان بر قوای بینشی و گرایشی انسان و پیامدهای تربیتی آن از منظر قرآن» به این نتیجه رسیدند که شیطان برای نفوذ در حوزه شناختی انسان از روش‌های ایجاد غفلت، صحنه‌پردازی، سرگرم کردن به آرزوهای دنیوی، به راه انداختن مجادله، در بین مؤمنان و ایجاد مغالطه در مسیر شناخت استفاده می‌کند. همچنین مهم‌ترین روش‌های شیطان برای نفوذ در حوزه گرایش‌ها عبارت‌اند از زینت دادن افکار و عقاید باطل، امکانات مادی و اعمال زشت، تحریک میل جاودانگی، تحریک قدرت‌طلبی، ایجاد ترس، حزن و افسردگی.

■ عباسی و همکاران (۱۴۰۰) در مقالۀ «تاریخ انگارۀ شیطان در عهدین و قرآن کریم» بیان می‌دارند که مفهوم شیطان به مثابۀ انگارۀ تاریخی، با معناشناسی و ریشه‌شناسی پیونده خورده که در گسترۀ تحول تاریخی قرار دارد. شیوۀ کاربست واژگانی جانشین‌های این مفهوم در متن مقدس و کارکردهای متنوع فریبندگی، هوشمندی و آزمایشگری، کیفیت دوگانۀ عینی و انتزاعی آن، بازنمونی از هم‌کنشی باورمندان این متن با فرهنگ‌های ناهمسان و نحوه دگردیسی آن است. در این میان، قرآن کریم با روایتگری منسجم، معنای ویژه از مفهوم شیطان در پیوند با نظام گفتمانی خاص ارائه داده است.

از مجموعه پژوهش‌های فوق درباره مقولۀ شیطان و هوای نفس، هرچند به برخی از مقوله‌های مربوط به این دو مفهوم اشاره شده است، اما پژوهش جامعی که تمام ابعاد این دو مفهوم را تحلیل نموده باشد و آن دو را با هم مقایسه کند، انجام نشده است. ازاین‌رو، چنین برمی‌آید که در حال حاضر مفهوم‌پردازی و مقایسۀ جامعی از مقولۀ شیطان و هوای نفس مبتنی بر متن قرآن کریم وجود ندارد که در این پژوهش، این مهم را دنبال می‌کنیم.

با توجه به مباحث مطرح‌شده، نگارنده می‌کوشد به مفهوم‌شناسی شیطان از منظر قرآن کریم مبادرت ورزد و شیوۀ عملکرد شیطان، نوع فرمان‌های شیطان، دلیل غلبۀ شیطان بر انسان‌ها و روش مقابله با شیطان را شناسایی و تبیین کند. لذا در این پژوهش به دنبال پاسخ به سه سؤال اساسی به شرح زیر هستیم:

۱. عملکرد هوای نفس از منظر قرآن کریم دربرگیرنده چه ابعاد و مؤلفه‌هایی است؟
۲. مفهوم شیطان از منظر قرآن کریم دربرگیرنده چه ابعاد و مؤلفه‌هایی است؟
۳. مقایسه تطبیقی شیوه عملکرد هوای نفس و شیطان در جهت گمراه نمودن انسان‌ها از منظر قرآن کریم، دربرگیرنده چه مقولاتی است؟

روش‌شناسی پژوهش: پژوهشگر در این نوشتار برای تحلیل محتوای عملکرد هوای نفس و شیطان از منظر قرآن کریم، از روش تحلیل محتوای استقرایی با بهره‌گیری از نظام کدگذاری داده‌ها بهره برده است. این پژوهش در قالب پارادایم کیفی و از نوع تحلیل محتوای استقرایی انجام شده است. طرح پژوهش طرحی پیدایشی است، زیرا مؤلفه‌ها در حین انجام پژوهش مشخص می‌شود. جامعه و نمونه پژوهشی مصحف شریف قرآن کریم (ترجمه محسن قرائتی، ۱۳۹۶) است. رویکرد تجزیه و تحلیل داده‌ها رویکرد توصیفی-تفسیری بوده است. در این پژوهش، به منظور اعتبارسنجی، از روش مسیر ممیزی استفاده شده است، به این صورت که پژوهشگر مسیری را که طی کرده در اختیار خوانندگان پژوهش قرار می‌دهد. روایی پژوهشی با استفاده از روش بازبینی به وسیله استادان علوم قرآنی انجام شد. در بازبینی صورت گرفته، درباره جمع‌آوری و تحلیل داده‌ها تبادل نظر شد. پایایی پژوهش نیز با استفاده از کدگذاری متن توسط ۵ نفر ناشناس انجام گردید. بر این اساس، با توافق ۹۰ درصد بین کدگذاران، ثبات نسبی تأیید گردید. روش جمع‌آوری داده‌ها در این پژوهش، اسنادی بوده است. روش تجزیه و تحلیل داده‌ها در این پژوهش روش تحلیل استقرایی بوده است. در روش استقرایی، پژوهشگر با مقایسه مستمر داده‌ها به ساخت مفاهیم اقدام می‌کند، به این صورت که با نگاه اجمالی به داده‌ها (در این پژوهش، آیاتی از قرآن مدنظر است که به نوعی به مفهوم هوای نفس و شیطان اشاره دارد) زمینه سازواری داده‌ها فراهم و به ساخت مفاهیم اقدام گردیده و هم‌زمان با ساخت مفاهیم نکات کلیدی مرتبط با موضوع پژوهش از متن به شیوه کدگذاری باز استخراج و کدهای مربوط به هر نکته مشخص می‌شوند. در مرحله بعد، با کنار هم قرار دادن نکات کلیدی و مقایسه مستمر داده مفاهیم اولیه و به‌طور هم‌زمان مقوله‌های اولیه شکل گرفتند. سپس با استفاده از روش کدگذاری محوری مقوله‌های گزینشی مشخص می‌شوند.

یافته‌های پژوهش: در خصوص پرسش اول پژوهش در خصوص مفهوم‌شناسی هوای نفس، بعد

از مطالعه تمامی آیات قرآن کریم و شناسایی آیاتی که به نوعی به مفهوم هوای نفس اشاره دارند و پس از سه مرحله کدگذاری بر روی آیات منتخب، یافته‌های زیر حاصل گردید:

جدول شماره ۱: مقولات مربوط به مفهوم هوای نفس

کدگزینی	کدهای محوری	کدهای باز
نحوه عملکرد هوای نفس در گمراه‌سازی انسان‌ها	فریبکاری	■ آراستن کارهای زشت برای انسان (یوسف/ ۱۸ و ۸۳؛ طه/ ۹۶) ■ وسوسه کردن (ق/ ۱۰۶)
	امر به منکر	■ امر به بدی (یوسف/ ۵۳) ■ افتراگری (نجم/ ۲۳)
	تضعیف ایمان	■ ایجاد بدگمانی نسبت به قیامت (طه/ ۱۶)
تابعان هوای نفس	بی‌دینان	■ تکذیب‌کنندگان آیات الهی (انعام/ ۱۵۰) ■ بی‌ایمانان (انعام/ ۱۵۰) ■ مشرکان (انعام/ ۱۵۰) ■ بت‌پرستان (نجم/ ۲۳) ■ استهزاگران روز قیامت (نجم/ ۵۷ تا ۶۱)
	مجرمان	■ متجاوزان (انعام/ ۱۱۹) ■ ستمگران (روم/ ۲۹)
	غافلان	■ جاهلان (انعام/ ۱۱۹) ■ دنیاپرستان (اعراف/ ۱۷۶)
	میل و علاقه افراطی	■ میل و علاقه افراطی به زنان (آل عمران/ ۱۴) ■ میل و علاقه افراطی به فرزندان (آل عمران/ ۱۴) ■ میل و علاقه افراطی به اموال (آل عمران/ ۱۴)

ویژگی مشترک خواسته‌های نفسانی	دنیاپرستی	■ بهره‌مندی گذرا از زندگی این دنیایی (آل عمران/ ۱۴) ■ تجملات این دنیایی (آل عمران/ ۱۴)
پیامد پیروی از هوای نفس	خروج از صراط مستقیم	■ تکذیب پیامبران (بقره/ ۸۷) ■ خروج از مسیر هدایت‌یافتگی (انعام/ ۵۶) ■ بندگی غیر خدا (فرقان/ ۴۳) ■ انحراف از راه خدایی (ص/ ۲۶) ■ گمراهی (مائده/ ۷۷؛ انعام/ ۵۶) ■ کوردلی (محمد/ ۱۴)
	مبتلا شدن به صفات غیراخلاقی	■ تکبرورزی (بقره/ ۸۷) ■ ستمگری (بقره/ ۱۴۵) ■ بی‌عدالتی (نساء/ ۱۳۵)
	گرفتار شدن به مصیبت دنیوی و اخروی	■ قتل نفس (بقره/ ۸۷؛ مائده/ ۳۰) ■ محروم ماندن از یاری خداوند (بقره/ ۱۲۰) ■ بی‌حفاظ و یاور ماندن در مقابل خدا (رعد/ ۳۷) ■ سرگردانی در هستی (حجر/ ۷۲) ■ تباهی (مؤمنون/ ۷۱)
نتایج ایستادگی در مقابل هوای نفس	ماندن در مسیر عدالت	■ رفتار عادلانه (نساء/ ۱۳۵)
	ماندن در مسیر حق	■ حق‌گرایی (مائده/ ۴۸)

در خصوص پرسش دوم پژوهش درباره مفهوم شیطان، بعد از مطالعه تمامی آیات قرآن کریم و شناسایی آیاتی که به نوعی به مفهوم شیطان اشاره دارند و پس از سه مرحله کدگذاری بر روی آیات منتخب، یافته‌های زیر حاصل گردید:

جدول شماره ۲: مقولات مربوط به مفهوم شیطان

کدهای محوری	کدهای باز	کد گزینشی
خارج ساختن انسان‌ها از صراط مستقیم الهی	■ به لغزش انداختن انسان‌ها (بقره/ ۳۸؛ آل عمران/ ۱۵۵) ■ دعوت از انسان‌ها به سوی طاغوت (نساء/ ۶۰) ■ دعوت از انسان‌ها به پیروی از غیر خدا (لقمان/ ۲۱؛ انعام/ ۷۱) ■ کشاندن انسان‌ها به مسیرهای انحرافی (اعراف/ ۱۷۵ و ۲۰۲) ■ بازداشتن انسان‌ها از راه خدا و مسیر حق (عنکبوت/ ۳۸؛ زخرف/ ۳۷؛ نمل/ ۲۴)	
نشانه رفتن ایمان و اراده در دل انسان‌ها	■ ایجاد وسوسه در دل‌ها (بقره/ ۱۶۸؛ اعراف/ ۲۰؛ طه/ ۱۲۰؛ ناس/ ۴ و ۵) ■ ایجاد رعب و ترس در دل‌ها (آل عمران/ ۱۷۵) ■ دور ساختن یاد خدا از انسان (مائده/ ۹۱؛ مجادله/ ۹) ■ ایجاد سوء نیت در انسان‌ها (اعراف/ ۲۰۰) ■ اندوهگین ساختن مؤمنان با سخنان فریبنده (مجادله/ ۱۰)	نحوه عملکرد شیطان در گمراه‌سازی انسان‌ها
ایجاد و تقویت حس دنیاطلبی در انسان‌ها	■ سرگرم ساختن انسان‌ها به آرزوها (نساء/ ۱۱۹ و ۱۲۰؛ حدید/ ۱۴) ■ دادن وعده‌های فریبنده دنیایی (نساء/ ۱۲۰؛ اعراف/ ۲۲؛ ابراهیم/ ۲۲) ■ زیبا جلوه دادن کارهای بد به انسان (انعام/ ۴۳؛ انفال/ ۴۸؛ عنکبوت/ ۳۸؛ حجر/ ۳۹) ■ القای حرف‌های دلپسند و فریبنده به شکل مرموزانه به انسان‌ها (انعام/ ۱۱۲)	
امر به منکر و نهی از معروف	■ نسبت دروغ به خدا بستن (بقره/ ۱۶۹) ■ بازداشتن انسان‌ها از نماز (مائده/ ۹۱) ■ به فراموشی افکندن انسان‌ها از کارهای خوب (انعام/ ۶۸) ■ دعوت به برهنگی (اعراف/ ۲۰) ■ تحریک به کارهای بد (اعراف/ ۲۰۰) ■ دعوت به پلیدی و زشتی (ابراهیم/ ۲۲) ■ دعوت به کفرورزی (حشر/ ۱۶)	

■ ایجاد دشمنی و کینه بین انسان‌ها (مائده/ ۹۱) ■ القای جنگ و جدال با مؤمنان به پیروانش (انعام/ ۱۲۱) ■ ایجاد تفرقه بین انسان‌ها (یوسف/ ۱۰) ■ فتنه‌انگیزی میان انسان‌ها (اسراء/ ۵۳)	اختلاف‌افکنی بین انسان‌ها	
■ حمله و نفوذ همه‌جانبه به انسان‌ها از همه جهات (اعراف/ ۱۷) ■ کشیدن نقشه‌های شوم و دشمنانه برای انسان‌ها (یوسف/ ۵) ■ زیر سلطه در آوردن انسان‌ها (اسراء/ ۶۲)	دشمنی‌ورزی با انسان‌ها به شکل آشکار	
■ خود را خیرخواه انسان‌ها جلوه دادن (اعراف/ ۲۱) ■ خود را شریک کسب‌وکار و اموال و دارایی‌های انسان قرار دادن (اسراء/ ۶۴) ■ همراه و دمساز شدن با انسان‌ها در همه کارها (زخرف/ ۳۶)	نزدیک ساختن خود به انسان‌ها در مقام دوست و ولی	
■ فرمان دادن به بدی و زشتی (بقره/ ۱۶۹) ■ فرمان به شراب (مائده/ ۹۰) ■ فرمان به قمار (مائده/ ۹۰) ■ فرمان به بت‌پرستی (مائده/ ۹۰) ■ فرمان به قرعه (مائده/ ۹۰) ■ فرمان به فحشا و منکر (نور/ ۲۱)	فرمان به منکرات	نوع فرمان‌های شیطان
■ انجام امور خرافی (نساء/ ۱۱۹)	فرمان به امور خرافی	
■ دست‌کاری کردن در نظام آفرینش الهی (نساء/ ۱۱۹)	فرمان به مداخله در امور آفرینش	
■ کردار ناپسند انسان‌ها (آل عمران/ ۱۷۵) ■ دروغ‌گویی (شعراء/ ۲۲) ■ گنه‌پیشگی (شعراء/ ۲۲ و ۲۳)	اعمال ناصواب انسانی	دلیل غلبه شیطان بر انسان‌ها

■ ایمان قلبی نداشتن به قیامت (انعام/ ۱۱۳) ■ ایمان نداشتن به خدا (اعراف/ ۲۷)	ضعف ایمان در انسان‌ها	
■ عدم شکرگزاری از خدا (اعراف/ ۱۷) ■ فاصله گرفتن و جدا شدن از آیات الهی (اعراف/ ۱۷۵) ■ روی گردانی از یاد خداوند رحمان (زخرف/ ۳۶)	غفلت از پروردگار هستی	
■ عدم توجه به امر و نهی الهی (اعراف/ ۲۲)	نافرمانی خدا	
■ گمان اشتباه فرد به این‌که هدایت یافته است و راه درست را فهمیده است (زخرف/ ۳۷)	کج فهمی دینی	
■ شیطان را سرپرست و ولی خود گرفتن (اعراف/ ۲۷؛ نمل/ ۱۰۰)	شیطان پرستی	
■ ترس از خداوند و نترسیدن از غیر او (آل عمران/ ۱۷۵) ■ پناه بردن به خدا (اعراف/ ۲۰۰) ■ ایمان قلبی به خداوند (نحل/ ۹۹) ■ امید داشتن به پروردگار هستی (فرقان/ ۲۹) ■ یاری جستن از خداوند (ص/ ۴۱) ■ توکل بر خدا (مجادله/ ۱۰) ■ پیروی از آیات روشنگر الهی (ملک/ ۵)	اتکا و ایمان قلبی به خدا	روش مقابله با شیطان
■ عدم هم‌نشینی با قوم ستمگر (انعام/ ۶۸) ■ نه گفتن به دعوت‌های شیطانی برای انجام اعمال شنیع (ابراهیم/ ۲۲) ■ باور قلبی به این حقیقت که شیطان بر انسان تسلطی ندارد (ابراهیم/ ۲۲) ■ دشمن دانستن و دشمن گرفتن شیطان (فاطر/ ۶)	دوری و عدم تبعیت از غیر خدا	
■ به طرز نیکو و پسندیده سخن گفتن در مقابل هر امر فساد و فتنه‌انگیز (اسراء/ ۵۳)	انجام عمل نیکو و صالح	

در ارتباط با پرسش سوم پژوهش در خصوص مقایسه تطبیقی شیوه عملکرد هوای نفس و شیطان، یافته‌های زیر حاصل گردید:

در خصوص نحوه عملکرد هوای نفس و شیطان، هر دو بر دادن وعده‌های فریبنده دنیایی و زیبا جلوه دادن کارهای بد به انسان تکیه دارند. همچنین هر دو به وسوسه‌گری و ایجاد هوس در دل‌ها می‌پردازند، با این تفاوت که ریشه وسوسه افکنی هوای نفس، امری درونی و غریزی است و وسوسه افکنی شیطان و به طور کلی عملکرد شیطان، منشأ بیرونی دارد، به این معنا که شیطان و هر امر شیطانی، با بهره‌گیری از ظواهر و عامل‌های لذت بخش و شهوت‌انگیز بیرونی اقدام به فریب انسان می‌کنند. با این حال، هر دو مکمل یکدیگرند و از دو جبهه درون و بیرون، در همه لحظات زندگی انسان را مورد حمله مستمر قرار می‌دهند.

امر به منکرات با شیوه‌های مختلف از جمله امر به بدی، بازداشتن از خوبی‌ها مثل نماز و افتراپندی، هم از سوی شیطان و هم هوای نفس صورت می‌گیرد.

تضعیف ایمان و نشانه رفتن اراده و ایمان قلبی، ترفند مشترک شیطان و هوای نفس است. با این حال، دامنه عملکرد شیطان در گمراه‌سازی انسان‌ها، نسبت به هوای نفس بیشتر است و موارد بیشتری از جمله اختلاف افکنی و دشمنی‌ورزی را دربرمی‌گیرد.

دنیاپرستی با مصادیقی همچون بهره‌مندی افراطی از زندگی و تجملات و وعده‌های فریبنده دنیایی، هم‌زمان مورد استفاده هوای نفس و شیطان برای گمراه‌سازی انسان‌ها قرار می‌گیرد. خروج از صراط مستقیم الهی به عنوان پیامد پیروی از هوای نفس، از سوی شیطان به عنوان راهکاری اساسی با مصادیقی از جمله کشاندن انسان به مسیرهای انحرافی، بازداشتن وی از راه خدا و مسیر حق و به لغزش انداختن وی استفاده می‌گردد.

غفلت از پروردگار یکی از دلایل غلبه شیطان بر انسان‌ها دانسته شده است. از سوی دیگر، غافلان به عنوان یکی از تابعان هوای نفس قلمداد می‌شوند.

بازداشتن انسان از مسیر حق راهکار شیطان برای خارج ساختن انسان از مسیر مستقیم الهی است. از سوی دیگر، ماندن در مسیر حق، از نتایج ایستادگی در مقابل هوای نفس دانسته شده است.

در خصوص عقوبت پیروان شیطان و هوای نفس، هر دو گروه از جمله بی‌دینان و مجرمان، دچار عذاب الهی خواهند شد.

نتیجه‌گیری

این مقاله با هدف شناسایی نحوه عملکرد هوای نفس و شیطان و مقایسه عملکرد بین این دو، به انجام رسید. در پاسخ به سؤال اول پژوهش مبنی بر مفهوم‌شناسی هوای نفس، ۶ مقوله اصلی شامل نحوه عملکرد هوای نفس در گمراه‌سازی انسان‌ها، تابعان هوای نفس، مصادیق هوای نفس، ویژگی مشترک خواسته‌های نفسانی، پیامد پیروی از هوای نفس و نتایج ایستادگی در مقابل هوای نفس احصا گردید. در پاسخ به سؤال دوم پژوهش مبنی بر مفهوم‌شناسی شیطان، ۴ مقوله اصلی شامل نحوه عملکرد شیطان در گمراه‌سازی انسان‌ها، نوع فرمان‌های شیطان، دلیل غلبه شیطان بر انسان‌ها و روش مقابله با شیطان احصا شد که هر کدام از این مقولات دربرگیرنده مؤلفه‌های مربوط به خود بودند.

همان‌طور که بیان شد، یکی از پیامدهای پیروی از هوای نفس و از جمله راه‌هایی که شیطان انسان را گمراه می‌کند، خارج ساختن وی از صراط مستقیم است. منظور از «صراط مستقیم» در قرآن، مسیر امن، روشن و محکم الهی است که جزئیات آن از طریق پیامبران و کتب الهی در قالب دین به مردم ارائه شده است. راه رسیدن به صراط مستقیم از منظر قرآن عبارت است از پرستش خداوند (آل عمران/۵۱؛ مریم/۳۶)، چنگ زدن به کتاب آسمانی (نساء/۱۷۵)، قرار گرفتن در مدار الهی (انعام/۱۲۶)، پند گرفتن از آیات الهی (انعام/۱۲۶)، عدالت‌ورزی (انعام/۱۵۳)، حق‌گرایی (انعام/۵۳)، پیروی از آیین ابراهیمی (انعام/۱۶۱) و پذیرش دعوت الهی (مؤمنون/۷۳ و ۷۴)، و مهم‌ترین مانع قرار گرفتن انسان در صراط مستقیم شیطان است (اعراف/۱۶). لذا برای در امان ماندن از شر هوای نفس و توطئه شیطان در خروج از صراط مستقیم، باید انسان به خداوند و کتاب آسمانی تمسک جوید و دستورات و فرامین الهی را بی‌کم‌وکاست اجرا کند، حق‌گرا باشد و همواره رضایت و خواست الهی در انجام امور را ملاک عمل خود قرار دهد و از افکار و انجام اموری که منتج به کفر، خشم الهی، استهزاگری بندگان خدا، قیامت خدا و گمراهی می‌شود، دوری جوید.

در تبیین یافته‌های مربوط به دلایل غلبه شیطان بر انسان‌ها می‌توان گفت در خصوص مؤلفه ضعف ایمان در انسان‌ها، قرآن کریم موانع و آفت‌های ایمان‌آوری را شامل انفاق از روی خودنمایی (بقره/۲۶۴)، کافران را دوست و سرپرست خود گرفتن (آل عمران/۲۸)، ترس از غیر خدا (آل عمران/۱۷۵)، عدم ورود ایمان به قلب انسان‌ها و شک و تردید به خدا می‌داند. از این رو

لازم است انسان‌ها با حرکت در مسیر الهی و دست کشیدن از غیر خدا زمینه رشد ایمان در وجودشان را ایجاد نمایند. در خصوص مؤلفه غفلت از پروردگار هستی، قرآن کریم عدم درک حق و کوردلی (اعراف/۱۷۹)، تکذیب آیات الهی (اعراف/۱۳۶)، تکبر (اعراف/۱۴۶) و نادیده گرفتن نشانه‌های آفرینش الهی (یوسف/۱۰۵) را از مشخصه‌های غافلان می‌داند.

در تبیین یافته‌های مربوط به روش مقابله با شیطان، می‌توان گفت در خصوص مؤلفه ایمان قلبی به خدا، قرآن کریم عوامل تقویت ایمان را شامل تقوای الهی پیشه کردن (بقره/۲۷۸)، رهاسازی ربا (بقره/۲۷۸)، ترس از خدا (آل عمران/۱۷۵)، تلاوت و شنیدن آیات خدا (انفال/۲) و جهاد در راه خدا می‌داند.

در خصوص تطبیق پژوهش پیش‌رو با سایر پژوهش‌ها، یافته‌های این پژوهش با نتایج پژوهش نجات‌رای زن (۱۴۰۳)، صالحی (۱۴۰۳)، عباس‌زاده (۱۴۰۲)، علیخانی و زینی‌وند (۱۴۰۰) و شهریاری و کریم‌زاده (۱۴۰۰) هم‌خوان است و با سایر پژوهش‌ها در این زمینه منافاتی ندارد.

فهرست منابع

۱. ابن فارس، احمد. (۲۰۰۸ م). **معجم مقاییس اللغة**. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
۲. جلالی، سیده معصومه. (۱۴۰۲ ش). «تبیین راهکارهای عملی مؤثر در مبارزه با هوای نفس از دیدگاه تقلین». **مطالعات تفسیری آلا الرحمن**. ۱ (۴)، ص ۲۵-۴۰.
۳. راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۳۷۳ ش). **کتاب المفردات فی غریب القرآن**. (ترجمه سید غلامرضا خسروی حسینی). بی جا: مرتضوی.
۴. سعید، معصومه. (۱۳۹۸ ش). «شبهه شیطان از منظر کلامی». **پژوهش‌های اعتقادی و کلامی**. ۹ (۳۶)، ص ۱۰۵-۱۱۸. <https://dori.net/dor/20.1001.1.98991735.1400.10.37.6.8>
۵. شهریار، روح‌الله؛ کریم‌زاده، صادق. (۱۴۰۰ ش). «چگونگی تسلط شیطان بر قوای بینشی و گرایشی انسان و پیامدهای تربیتی آن از منظر قرآن». **مشکوه**. ۴۰ (۱۵۰)، ص ۵۴-۸۱. <https://dor.isc.ac/dor/2.1.16838033.1400.40.1.3.3>
۶. شیرافکن، محمد حسین؛ قائمی‌نیا، علیرضا. (۱۳۹۵ ش). «تحلیل فضاهای ذهنی گفتمان شیطان در قرآن». **پژوهش‌های میان‌رشته‌ای قرآن کریم**. ۷ (۲)، ص ۶۳-۷۸.
۷. صالحی، اکرم. (۱۴۰۳ ش). «تبیین ماهیت و نقش شیطان در اندیشه فخر رازی با تأکید بر مسئله شر». **کلام پژوهی**. ۳ (۶)، ص ۴۴-۶۱. <https://doi.org/10.22034/kalam.2025.859.1086>
۸. طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۸۷ ش). **ترجمه تفسیر مجمع البیان**. (ترجمه علی کریمی). قم: تبیان.
۹. عالیخانی، غلامرضا؛ زینی‌وند، مجتبی. (۱۴۰۰ ش). «بررسی و واکاوی «صوت شیطان» با رویکردی بر تفسیر آیه ۶۴ اسراء». **بصیرت و تربیت اسلامی**. ۱۵ (۱۵)، ص ۱۱۹-۱۴۱. <https://doi.org/10.22034/init.2021.95974>
۱۰. عباس‌زاده، علی. (۱۴۰۲ ش). «راه‌ها و مراحل نفوذ شیطان در انسان». **ره‌توشه**. ۴ (۱۳)، ص ۱۶۹-۱۸۰.
۱۱. عباسی، سلیمان؛ امین‌ناجی، محمد هادی؛ دل‌افکار، علیرضا؛ نکونام، جعفر. (۱۳۹۹ ش). «تبارشناسی انگاره شیطان در تورات و قرآن کریم». **پژوهش دینی**. ۱۹ (۴۰)، ص ۹۱-۱۱۸. <https://dor.isc.ac/dor/20.1.17352770.1399.19.40.4.0>
۱۲. عباسی، سلیمان؛ امین‌ناجی، محمد هادی؛ دل‌افکار، علیرضا؛ نکونام، جعفر. (۱۴۰۰ ش). «تاریخ انگاره شیطان در عهدین و قرآن کریم». **پژوهشنامه قرآن و حدیث**. ۱۵ (۲۹)، ص ۲۶۱-۲۸۶. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.20080417.1400.15.29.10.1>
۱۳. قرشی، علی‌اکبر. (۱۴۱۲ ق). **قاموس قرآن**. تهران: دار الکتب الاسلامیه.
۱۴. کریمی‌نیا، محمد مهدی؛ کیانی، زهرا؛ انصاری مقدم، مجتبی. (۱۴۰۱ ش). «تحلیل ماهیت نفس از دیدگاه قرآن کریم». **پژوهش و مطالعات علوم اسلامی**. ۴ (۳۸)، ص ۱-۱۸.
۱۵. معین، محمد. (۱۳۵۱ ش). **فرهنگ فارسی**. تهران: امیرکبیر.
۱۶. نجات‌رای زن، سید علی. (۱۴۰۳ ش). «تحلیل نقش شیطان در مسئله کمال انسان با الهام از قرآن مجید». **علوم انسانی و اسلامی در هزاره سوم**. ۸ (۴)، ص ۷۷-۸۶.

۱۷. نجارزادگان، فتح‌الله؛ نجارزادگان، فاطمه؛ اقبالیان، مریم. (۱۳۹۸ش). «اصطلاح‌شناسی الوهیت هوای نفس در آیات ۴۳ فرقان و ۲۳ جاثیه». *پژوهش‌های زبان‌شناختی قرآن*، ۸(۲)، ص ۹۸-۱۱۰. <https://doi.org/10.22108/nrgs.2019.117451.1425>
۱۸. همدانی، مصطفی. (۱۳۹۶ش). «فراگرد ارتباط شیطان و انسان از منظر قرآن کریم». *تحقیقات علوم قرآن و حدیث*، ۱۴(۲)، ص ۱-۲۳. <https://doi.org/10.22051/tqh.2017.9929.1216>
19. Jeffery. Arthure. (1938). *The Foreign Vocabulary of Quran*. Great Britain: Oriental Institute, Baroda.